

Anmeldelser

John Kousgård Sørensen: Patronymer i Danmark 1. Runetid og middelalder. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning. Nr. 23. Akademisk forlag. 1984. 220 s. Kr. 95,-

Fra slutningen af 1960-erne har vi oplevet et skift i brugen af efternavne i daglig omgang. I et lidt forskudt tempo i forhold til overgangen fra De til du er større grupper gået over til en tiltaleform der hører hjemme i intimsfæren. Tilsvarende er de områder blevet indskrænket hvor man stadig bruger de mere højtidelige former med titler, fulde navne og De-formen. Forklaringen på fænomenet er vist ligetil: demokratiseringen er blevet udbredt til nye befolkningsgrupper og samværsformer. Dette emne, navne som kilde til socialhistorie, er noget af det professor Kousgård Sørensen har taget op i den foreliggende bog.

Når man som her går så langt tilbage som det danske sprog rækker, er det naturligvis ikke mundtlig tiltale, men skriftfæstet omtale der kan studeres. I denne sammenhæng kan brugen af patronymer, d.v.s. betegnelse for en persons fædre (eller mødre) ophav fortælle noget om slægtskabsforholds betydning i et givet samfund. Lad mig med det samme fremføre det resultat der har imponeret mig mest: det er lykkedes Kousgård at påvise en ændring i brugen af patronymer i løbet af den periode han dækker. Med andre ord: en historisk fremstilling af forholdet mellem befolkningsgrupperne i Danmark.

For enhver der kender Kousgård Sørensens skrifter er det en selvfølge at bogen er på højeste faglige niveau: inden for de to dele bogen består af, en fortrinsvis sproglig og en mere historisk bliver hvert enkelt emne genstand for en omhyggelig overvejelse af mulige fortolkninger med inddragelse af den relevante forskningslitteratur for at slutte med klare og velargumenterede resultater.

Bogen giver efter et tiltrængt overblik over terminologien og brugen af patronymer i andre europæiske lande (minus de andre nordiske sprog der åbenbart ikke adskiller sig væsentligt fra dansk i denne henseende) en grundig oversigt over materialet ordnet efter patronymtyper der hver for sig er behandlet i kronologisk rækkefølge. Her er det interessant at tidligere opfattelser af visse suffixer som patronymer bliver afvist. Det gælder Guldhornets holtijaR som ikke skal gengives med »søn af Holt« men med »skovbo«. (I betragtning af de

tætte skove også Slesvig var dækket med omkring år 300 e. Kr. er denne betegnelse ikke synderlig oplysende – eller var det sjældent at skovboer kom til Gallehus-egnen på den tid?) Fornavnet hlewagastiR bliver efter bogens anlæg ikke behandlet, men henvisning til den omfattende litteratur af denne vor ældste større indskrift godtgør at tolkningen som et egennavn og ikke et fællesnavn (lægest, flygtning!) har vundet overhånd. Også navne på -ung afvises som patronymer: de angiver ætternavn, eventuelt ætlinger af en bestemt person. Med disse resultater skal man helt op i vikingetiden for at finde sikre patronymer på runeindskriftene, men nu især som kompositumspatronymer, altså den og dens søn eller datter. Endnu hyppigere bliver sådanne omtaler i middelalderen hvor det langt større materiale giver flere muligheder for at hente oplysninger om de nævnte personer.

Også for vikingetiden kan der drages interessante konklusioner. Efter en opregning af de relevante indskrifter slutter forfatteren (s. 73): »Materialet forekommer mig netop at afspejle en overgangsperiode, hvor en gammel, konservativ ordstilling med efterstillet attributiv især i østdansk kan modstilles en moderne, særlig i jysk fremtrædende foranstilling af attributivet.« (altså enten søn/datter af x eller X's søn/datter). Hermed er antydning både dialektale forskelle og en udvikling fra vest til øst.

Går man videre til middelalderen bliver de seneste runeindskrifter forøget med et stadigt større skriftligt materiale på pergament og efterhånden papir. Det bør bemærkes at latinske tekster fra Danmark er lige så anvendelige som danske. Langt ind i middelalderen finder man ordene søn/datter adskilt fra ophavet, men i det lange løb bliver sammenskrivning almindelig. Den eventuelle indføjelse af et »dictus« angiver en titel eller et tilnavn man har opnået i livets løb, ikke noget man har heddet altid. Det siger sig selv at »dictus« er af latinsk oprindelse, ligesom angivelsen af et patronym blot ved at sætte fadernavnet i genitiv forekommer i latinske tekster fra hele middelalderen. Også i dansk kan man finde patronymet angivet ved en genitivsfor.n, men først i slutningen af perioden og da sandsynligvis efter tysk mønster. Fra samme ophav stammer vistnok patronymer i nominativ. Derimod er metronymer (modernavne) danske af oprindelse; de forekommer i tidlig middelalder uden at de nogen sinde bliver almindelige. Som en årsag til at metronymerne helt forsvinder

foreslås en påvirkning fra nordtysk adelig navneskik skønt de holder sig længst i Sydslesvig – måske på grund af frisisk påvirkning. En anden kønsmæssig forskel er at kvinderne beholder patronymer i højere grad end mænd i adelskredse. Der er mange detaljer at kende i denne grundige bog, men for historikere vil først og fremmest brugen af patronymer vække interesse.

Patronymernes funktioner deler Kousgård Sørensen i tre: 1. identifikation, 2. emotion og 3. konvention. Den første er så oplagt at den vel egentlig altid har spillet en rolle. Anmelderen beskrev ovenfor udviklingen i de sidste årtier hvor man i stadig højere grad har droppet ikke alene titler men også efternavne. I den forbindelse er det værd at notere at det har haft besværlige virkninger på identifikationen: hvilken Susanne eller Mikael er der tale om?

Går vi tilbage til runetiden er det måske alligevel ikke identifikationen der er det vigtigste. Der er sjældent tale om enslydende navne på den samme indskrift, og selv hvor det forekommer er yderligere karakteristika ikke hyppigere end hvor der tale om forskellige navne. Det samme gælder patronymiske bestemmelser. For at forstå patronymernes funktion må man gå til middelalderen med dens nye behov og hjælpemidler. Her bliver patronymer almindeligere jo længere man kommer frem i tiden og får et stadigt stigende behov for at skelne mellem personer i en tekst. Her er det klart at identifikationen er patronymernes opgave, ja, det kan blive nødvendigt at føje yderligere oplysninger til for at præcisere en persons identitet: hjemsted, slægtsnavn f.eks. I senmiddelalderen er det bondestanden der især karakteriseres ved patronymer; til sidst bliver det så hyppigt at det føles overflødig eller ren konvention.

Ved at bruge en emotionel betegnelse for et menneske angiver man en holdning til det. Også patronymer kan fungere emotionelt. Det ses særligt i runetiden. På linie med rosende adjektiver som dyr og drotfast – for ikke at tale om »god dreng« og »højværdig thegn« – kan patronymerne opfattes som rosende: en mand/kvinde af god familie. Denne synsvinkel må ses i forbindelse med den vægt man i historieforskningen lægger på slægtsamfundet i vikingetid og tidlig middelalder: runestenene hører fortrinsvis hjemme i de højere samfundslag. Indskrifternes sociale indebyrd fremgår tydeligt af de sjældne gange hvor et andet familiedlem end faderen fremhæves, det kan være broderen eller ægtemanden der kaster glans over slægten. Tilsvarende kan tjeneste hos en berømt person, som Sven Tveskæg eller Knud den Store, understreges. Og, som forfatteren skriver på s. 199, kan fælle-efter-fælle være mere glørværdigt end faderforholdet. Men i almindelighed er det slægtskabsforholdet der betones i runetiden og i mindre grad i middelalderen.

Fra et ønske om at fremhæve sit fædrene ophav i et slægtsbetonet samfund når man i løbet af mid-

delalderen frem til at bruge patronymerne til praktiske oplysningerne om opregnede personer. Denne funktion blev så almindelig at den blev rent konventionel. Sådan fortsatte det ned til navneloven i 1856 da man indførte faste familienavne. Den nyeste navnelov stiller folk meget friere fordi personnummerregistreringen har overtaget den identitetsskabende funktion. Og i daglig omgang har man som sagt kastet titler og efternavne bort til nogen forvirring for ikke alene lærere og ledere men også for dem der vil kende folk på anden måde end man kender småbørn.

Inge Skovgaard Petersen

Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988. Redaktion: Poul Enemark, Per Ingemann, Jens William Jensen. Arusia – Historiske skrifter VI, 1988. 464 s., ill. Kr. 260,-

Atter en rund dag, der giver anledning til at præsentere den grøde, der er i middelalderforskningen og undervisningen ved Århus Universitet. Første del af bogen er helliget Højmiddelalderstudier. Der lægges flot ud af Michael H. Gelting om »Europæisk feudalisme og dansk 1100–1200 tal«, hvor nyere europæisk især fransk forskning i feudalismen (i ordets klassiske betydning, elegant polemisk defineret i note 2) sættes ind i sammenhæng med udviklingen i Danmark og nyere danske forskning. Den artikel bliver en klassiker. Den efterfølges af Rikke Malmros: »Den danske ledingsflådes størrelse« (baseret på oplysninger fra *Knytlingsaga*), Helge Paludan: »Skt. Clemens og Hellig Niels. Fromhedsliv og politik i Århus Stift omkring 1190,« Kai Hørby: »Sorø Klosters Gavebog«, Michael Linton: »Pontifex maximus hos Saxo,« Thelma Jexlev: »Kong Valdemars jordebog. Et nyt forsøg på at vurdere Håndskriftets tilblivelse«, der også rummer en nyttig forskningsoversigt, Axel Kjær Sørensen: »Middelalderlige korrelationer« (om metoden anvendt i Ulsigs og AKS's artikel om plovtaalslisten i Kong Valdemars jordebog, publiceret i *Hist. Tids.* 81), Ingrid Nielsen: »Brude eller nonneslør. Om grundlæggerne af Sankt Clara og Sankt Agnes Klostre i Roskilde,« en inspirerende sammenligning mellem Ingerd af Regenstein og prinsesse Agnes, Svend Erik Green-Pedersen: »Øm Klosters kamp og mordet på Erik V Klipping – eller om Festen for Cæcilie,« der først peger på en ny mistænkt, bisp Peder af Viborg, dernæst søger at kvæle Reich ved hjælp af vor undervisningsminister.

Anden del af bogen, Senmiddelalderstudier, består af Anders Bøgh: »Nogle træk af Valdemar Atterdags forhold til retsvæsenet,« Ole Brandenburg: »Skånemarkedets betydning for kongemagtens finanser i den senere middelalder,« der klogt

argumenterer mod at overvurdere indtægterne fra markedet og undervurdere udgifterne, Poul Ene-mark: »Lybæk og Danmark. Skæbnemodstandere eller handelspartnere?« der også ved nytænkning og desuden indgående kildestudier om- og opvurderer Lybæks handel med Danmark i 1400-tallet, der bedre forklarer, hvorfor de danske konger kunne stå så stærkt overfor de lybske købmænd. Det følges af Knud Prange: »Arme riddere. Om riddertitlen og mulighederne for at opdele middelalderens adel i sociale grupper,« Harry Christensen: »Christian I's råder. Anciennitet – alder – betydning,« Esben Albrechtsen: »Constitutio Valdemariana i 1448,« og Jens E. Olesen: »Christian I og Ribe-mødet 1460.« Afsnittet afsluttes af to artikler, der peger på nye muligheder og ny interesse for den hidtil noget forsømte udforskning af senmiddelalderens fromhedsliv af Per Ingesman om »Sankt Jørgens alter i Lund, som kaldes Svendalteret,« og Lars Bisgaard om »Adelen og 'de syv dødelige synder'. Omkring kalkmalerierne i Bollerup kirke,« en gennemgang af Krognos-familiens balancegang mellem adelens behov for at hævde sig materielt og kirkens lære, ikke mindst om sjælens frelse.

Det tredje og sidste afsnit er Gods- og Agrarhistoriske Studier der indledes med Poul Rasmussen: »Kolt bys ældste landbrugshistorie.« Derefter følger tre interessante bidrag om den senmiddelalderlige krise: Nils Hybel: »Ødelæggelser og økonomisk krise i nordvesteuropæisk senmiddelalder,« H. V. Gregersen: »Senmiddelalderlig ødelægning på det slesvigske domkapitelsgods« og Troels Dahlerup: »Lejebreve og entreprenører. Et bidrag til genrejsningen af det danske landbrug efter den senmiddelalderlige agrarkrise.« Henrik Fangel og Lennart S. Madsen præsenterer i »Voldsteder og herremænd i Nordslesvig,« mange, hidtil upublicerede, voldsteder til belysning af den sønderjyske adels forhold, mens Hans Schultz Hansen i »Guds-ejeren på tinge. Solvig gods i senmiddelalderen« følger et gods fra 1390 til 1513 med hovedvægt på perioden 1481–1513. Carsten Porskrog Rasmussen: »Midtjysk krongods i middelalderen,« Jens William Jensen: »Højkonjunktur og landgildeskorn. Overvejelser om landgildens foranderlighed i 16. århundrede« og Svend Gissel: »Fra skæppe til læst. Studier i kornmål anvendt i Danmark i middelalder og nyere tid« afslutter bogen sammen med en bibliografi over Ulsigs forfatterskab.

Som andre af Arusias publikationer er det blevet en flot, omend ikke ganske billig, bog, udstyret med sort-hvide illustrationer. Der er stadig et misforhold mellem størrelsen af typer brugt til overskrifter, undertitler og forfatternavne, og omslagets farve falder ikke just i anmelderens smag. Men indholdet er et vægtigt bidrag til dansk middelalderforskning og en værdig hyldest til et af dets store navne.

Grethe Jacobsen

Jørgen Nybo Rasmussen: Broder Jakob den Danske, kong Christian II's yngre broder. Odense Universitetsforlag (Odense University Studies in History and Social Science, vol. 98) 1986 139 s., ill. Kr. 134,20.

Den 29. oktober 1566 eller 1567 døde i Tarecuato i Mexico broder Jacobus de Dacia af franciskanerordenen. Han stammede, oplyser en mexikansk krønike udgivet i 1587, »fra danskernes kongeslægt.« Det lyder som et eventyr: en dansk kongesøn, der holdt fast på sin barndomstro, blev munk, forlod sit fædreland, da reformationen satte ind, og endte som en agtet og æret missionær i Mexico. Men det er faktisk sandt, og den spændende historie lægges frem her. Den danske kongesøn's skæbne har ikke været ukendt for danske historikere, men med en enkelt undtagelse har den ikke interesseret nogen før nu. Lad det være sagt med det samme, at det først er fra 1599, at en søn af Hans og Christine ved navn Jakob optræder i kilderne. Samtidige kilder nævner de tre børn, vi kender, nemlig Christian (II), Elisabeth og Frans, samt to børn, der døde som små og blev begravet i Hellig Trekongers kapellet i Roskilde Domkirke. Det afgørende bevis for, at Jacobus de Dacia er søn af Hans og Christine, mangler. Nybo Rasmussen fremlægger imidlertid mange indicier, der peger stærkt derpå (omend nogle af argumenterne *e silentio* virker noget anstrengte) og hvad mere er, der er ikke nogen anden kandidat til en gråbroder, der skulle stamme fra den danske kongeslægt på dette tidspunkt.

Efter at have argumenteret for Jakobs sande identitet ridser Nybo Rasmussen hans livsbane op og påviser, at det er den samme Jakob, der har skrevet vigtige kapitler af krøniken om gråbrødrenes uddrivelse og som selv optræder i det dramatiske sammenstød med Frans Vormodsen og Jørgen Kock i Malmø i 1529. Der tegnes et portræt af en lærd og engageret teolog, der aldrig svigtede sin tro og sin orden og valgte eksilet og en ny løbebane som missionær i Mexico efter 1536. Som en fin afsluttende pointe foreslår Nybo Rasmussen, at afbildningen af Den hellige Frans i Claus Bergs store altertavle i Odense i virkeligheden er et portræt af samme Jakob.

Den spændende fortælling skæmmes dog noget af de mange trykfejl og et lidt stift sprog. »Hæresiet« (s. 37) er vel det samme som »kætteriet«? og at »mindrebrødrene« er en korrekt oversættelse af den latinske betegnelse for franciskanerordenens medlemmer burde ikke forhindre historikere i stadig at bruge den hævdundne betegnelse »gråbrødrene«. At Jakob fremstår som en ven og forsvare af indianerne i Mexico, er beundringsværdigt, men det bør nok påpeges, at det samme var tilfældet med mange af den første generation missionærer til de erobrede syd- og mellemamerikanske områder, der var overbeviste om, at de ind-

fødte var ligeværdige sjæle, der blot ikke havde hørt det rette budskab. Det er først efter 1560'erne, da indianerne havde vist sig vrangvillige over for den »rette« lære og ovenikøbet gjort oprør mod kolonimagten, at fortalerne for indianernes (sjælelige) ligestilling med de hvide erobrere blev undtagelsen.

Til slut må anmelderen indrømme (og dette tages forhåbentligt som en ros), at hun efter læsningen fik den for en seriøst arbejdende historiker ganske kætterske tanke, at der kunne skrives en meget spændende og dramatisk roman om reformationen i Danmark med kongefamilien som centrum: den konventionelt troende fader (Hans), den oprigtigt fromme moder (Christine), der dog også kunne være kritisk overfor den institutionelle kirke, den vankelmodige søn (Christian II) der opgav sin nye tro for politisk vinding, den standhaftige søn (Jakob), der kæmpede for sin barndomstro, og den ligeså standhaftige søster (Elisabeth), der fulgte den nye tro og blev en martyr i sit ægteskab. Læg hertil elskerinder, storfianans og intriger på alle planer, og bestselleren skulle være hjemme. For at blive seriøs igen: det er ofte de små brikker, samlet på oversete steder (her en bemærkning i en katolsk krønike, altså fra den anden side af »det konfessionelle jerntæppe« som det udtrykkes s. 37) der pludseligt gør puslespillet »Danmarks historie« mere spændende og varieret, end vi havde forestillet os, og en sådan brik er her præsenteret.

Grethe Jacobsen

Tyge Krogh: Staten og de besiddelsesløse på landet 1500–1800. Odense Universitetsforlag 1987. 182 s., ill. Kr. 183,-.

Forfatteren til denne bog har påtaget sig den omfattende opgave at undersøge den statslige politik overfor den besiddelsesløse del af landbefolkningen i tiden 1500–1800. Den kronologiske ramme er således den samme som for Fridlev Skrubbeltang: *Det danske landbosamfund 1500–1800*, 1978, og bogen er i nogle henseender et vægtigt supplement hertil, men ellers er lighedspunkterne få, da det teoretiske udgangspunkt er så forskelligt. Krogh skriver sig ind i den tradition, der vil belyse udviklingen i perioden ud fra »overgangsproblematikken«, overgangen fra feudalisme til kapitalisme. Derfor indledes bogen også med nogle teoretiske afsnit og med nogle idealtypiske betragtninger over både den feudale og den kapitalistiske produktionsmåde. Her fremgår det, at forfatteren har haft problemer med at finde et begreb, der har kunnet dække udviklingen i statens funktioner gennem de 300 år. Han vælger den noget bagvendte metode at foretage en tilbageprojicering af det moderne statsbegreb (s. 14–15) og at konstruere det lidt uheldige begreb »centralstaten« for at beskrive statens rolle i feudalsamfundet. Derfor kommer han til formu-

leringer som »udparcellering af nogle af statens grundfunktioner« under feudalismen og mener med undersøgelsen også at »belyse nogle udviklingsstadier i afviklingen af den decentrale statsorganisering«.

På grundlag af de nyeste oversigtsværker fremlægger Krogh sit syn på samfundsudviklingen 1500–1800 og finder på baggrund heraf og som følge af det, han kalder naturlige skel i lovgivningen, frem til en faseinddeling i perioderne 1500–1700, 1700–1770 og efter 1770. Det kan være lidt svært at følge ham i de naturlige skel for lovgivningens vedkommende, da han tager et meget stort lovgivningsområde op: det gælder lovene for tyveri, fattigvæsen, tjenestefolk, løsgængere, tiggeri og befolkningsregistrering. For dem gælder det, at lovgivningsinitiativerne kommer på forskellige tidspunkter og med forskellig baggrund og varierende intentioner. Derfor har det været vanskeligt at bringe dem på en formel.

Af faseinddelingen fremgår det klart, at bogens tyngdepunkt er 1700-tallet og vægten er så afgjort på århundredets sidste halvdel. Her har forfatteren også bedst greb om og styr på sit materiale, mens det kniber mere for 1500- og 1600-tallets vedkommende. Der har det lange tidsrum fået fremstillingen af baggrundssituationen til at svæve mere frit og usammenhængende.

Krogh har ikke, som en del før ham, ladet sig nøje med at referere og analysere lovteksterne. Han har også undersøgt det administrative og økonomiske grundlag for at få lovene omsat i praksis. Overbevisende vises det, at der overfor det stigende antal besiddelsesløse i 1700-tallet blev taget skærpede midler i anvendelse for at håndhæve arbejdsvangen. Og at der blev udviklet et administrativt apparat med egen økonomi for at få lovinitiativerne gennemført.

Det skal bestemte ikke bebrejdes forfatteren, at han ikke undersøger, hvordan den statslige politik blev administreret og udmøntet lokalt. Den stillede opgave er i sig selv omfattende nok. I stedet bruges de få undersøgelser af den karakter, der er foretaget. Derimod kan man nok indvende – trods materialemængden –, at der burde være gjort noget ud af at forklare baggrunden for de konkrete lovinitiativer; de konjunkturelle faktorer, der gjorde sig gældende for at blive i forfatterens sprogbrug. I stedet må vi nøjes med den generelle antagelse, at de længere linjer i lovgivningen afspejlede de interesser, som dominerede i den herskende klasse« (s. 12, gentaget s. 20). I forlængelse heraf er det nok værd at problematisere bogens hovedpåstand (s. 21), »at de grundliggende forklaringer på statens politik overfor det besiddelsesløse lag skal findes i den materielle udvikling og i udbytningsrelationerne, men det må understreges at bogen kun prætenderer at forklare de dominerende motiver bag og hovedlinjerne i politikken via denne sammenhæng«. Videre er forfatteren klar over, at fremstillingen kunne »nuanceres«

bl.a. og især ved inddragelse af »ideologiske (bevissthedsmæssige forhold)«. Trods denne sidste åbning fra forfatterens side viser dels bogens hovedpåstand, dels selve fremstillingen en tendens til at reducere årsagsforklaringerne til »grundlæggende« materielle forhold, så grundlæggende eller generelle, at man straks må ønske sig nuancerne oven i. Mon ikke den tids herskende klasse også var spundet ind i og fanget af et net af ideologiske og bevidsthedsmæssige forestillinger, der ikke bare »afspejlede« eller udsprang af aktuelle eller grundlæggende materielle problemer?

Disse kritiske bemærkninger til trods er det gennemgående en særdeles nyttig samling af et stort og spredt stof, der bliver til gavn for kommende social- og lokalhistoriske undersøgelser. Der bebudes en fortsættelse af bogen for tiden 1800–1870. Her er det at håbe, at der bliver plads til nogle flere af de »nuancer«, som det her skorter på.

John T. Lauridsen

Peter Jessen: Morten Wormskjold, den glemte opdagelsesrejsende. En oversigt over hans forskerindsats og en bibliografi. Agitryk, 1987. 60 s., ill. Kr. 120,-.

Bogen falder i to dele. Den første giver en kortfattet beskrivelse af Morten Wormskjolds forskergering. I den anden opstilles en oversigt over trykt og utrykt materiale vedrørende Wormskjolds rejser.

Han var født i 1783 og studerede botanik ved Københavns Universitet. I 1812–1814 gennemførte han en udbytterig botanisk ekspedition til Vestgrønland. Fra 1815 deltog han i Otto von Kotzebues berømte og veldokumenterede jordomsejling på den russiske brig »Rurik« fra Kronstadt via Kanarieøerne, Brasilien, Chile og Påskeøen til Kamchatka. Der blev Morten Wormskjold i samfulde to år, inden han returnerede med en anden russisk jordomsejler over Aleuterne, Alaska, Californien, Filippinerne, Skt. Helena og Azorerne til Helsingør. I alt havde han været borte i fire år og vendte hjem med omfattende samlinger og beskrivelser af de fremmede egnes geologi, klima, flora, fauna og så videre. Ved hjemkomsten synes Wormskjold imidlertid at have tabt evnen eller interessen for naturvidenskabeligt arbejde, og han fik intet ordnet eller publiceret, inden alt hans materiale brændte i 1842, inclusive de værdifulde rejsedagbøger.

Bibliotekar Peter Jessen har sat sig for at registrere alt publiceret materiale af og om Wormskjold samt de håndskrifter, som belyser hans rejser og liv. I alt omfatter den annoterede registrant godt 100 numre, som består af stort og småt mellem hinanden; knap halvdelen udgøres af Wormskjolds 42 breve og optegnelser. Hovedparten af det utrykte materiale ligger i Oreby-Berritsgård

godsarkiv, (heri findes nemlig familien Rosenørn-Teilmanns breve fra Wormskjold), og i Botanisk Centralbibliotek, (her ligger de manuskripter, som Wormskjold overlod professor Hornemann).

Alt i alt er det dog forbløffende lidt, der er registreret efter denne interessante persons spændende rejser og liv.

Erik Gøbel

Heks, hore, ærbar kone. Kvindeliv i 1800-tallet. Af Tereza Burmeister, Lisbeth Hammer, Sisse Johansen, Conny Larsen, Helle Krag Rasmussen, Karin Skaarup. Chr. Erichsens Forlag. 1987. 162 s. ill. Kr. 225,-

Enhver der har arbejdet med, eller læst, befolkningshistoriske undersøgelser på grundlag af kirkebøger og folketællinger ved, at det kun er en ringe afglans af det liv, der blev levet, der kan fremanalyseres af materialet. Stort bedre er det ikke at læse om arbejdets art og udviklingen i produktionen. Formålet med bogen – Heks, hore, ærbar kone – er at trænge ind bag de tørre tal og vise, hvorfor livet formede sig som det gjorde, og at synliggøre magten, afmagten og oprøret inden for de fattige kvinders dagligdag på landet i 1800-tallet. Hvem de fattige kvinder var står noget upræcist i bogen, men der tænkes sandsynligvis på husmands- og landarbejderkoner og på deres døtre, der tjente på gårdene.

Som det nævnes i bogen, så har historikere og etnologer i den udstrækning, de har medtænkt kvinder især beskæftiget sig med de velstillede gårdmandskoner. At belyse de mindre velfunderede er derfor et oplagt emne. Men hvordan gør man det? Fattige husmandskoner, tjenestepiger, »horer og hekse« har ikke efterladt skriftlige vidnesbyrd om deres liv. Og de har vel heller ikke haft tid til at nedskrive deres tanker om livet. Forfattergruppen bag bogen mener imidlertid, at der i eventyr, litteratur, viser, madopskrifter, husråd og ammestuehistorier findes et righoldigt materiale om datidens kvinder, og at vi gennem folkesagnene får et »levende vidnesbyrd om almuens tænkemåde«. Sådanne folkesagn blev (ofte) fortalt i mørkningstimen i forbindelse med monotomt, stillesiddende arbejde og ved arbejdsgilder. Fortællingerne er overleveret gennem folkemindesamlere.

Det er nødvendigt for historikerne at søge nye kildegrupper og lade sig inspirere af andre fagtraditioner, for at nå et mere helhedsorienteret billede af datidens virkelighed, end så ofte set. Derom skal ikke rejses tvivl. Folkesagn, litteratur, religion etc. er imidlertid vanskelige kildetyper at arbejde med. Et mindstemål må være, at oplysningerne sammenholdes med de til enhver tid givne materielle vilkår, og at der tages højde for at nye og gamle tanker eksisterer på en og samme tid, og at menneskers handlinger er et resultat af komplekse tanker

og forestillinger. At få så komplekse sammenhænge til at indgå i en højere enhed er ikke ligetil, og det lykkes ikke i bogen. Der fremstår derimod en række påstande som næppe har svaret til den virkelighed store dele af den fattige kvindbefolkning har gennemlevet. Hertil kommer, at 1800-tallet kommer til at fremtræde som et statisk almuesamfund.

Bogen er delt i kapitler, der har overskrifter som: »Livet på landet«. »Marken – kønnenes mødested«. »Unge horer, gamle hekse«. »Kvindefællesskaber«. »Patriarkatets syndebug: den ugifte mor«. I afsnittet »Livet på landet«, hedder det blandt andet med henvisning til Karoline Graves' bog »Ved Halleby Aa«, at det var almindeligt, at fødes, arbejde og dø inden for samme sogns grænser. Nu har demografer for længst vist, at der var stor mobilitet blandt de socialt ringest stillede på landet, som denne bog vel handler om. En større afklaring af hvad erindringer/folkelivsskildringer kan og ikke kan bruges til havde været nyttigt. Afsnittet om mands- og kvindearbejde er ligeledes problematisk. Som vinter- og forårsarbejde nævnes bl.a. mælkeforarbejdning og rengøring af mælketøjet. Mange husmands- og landarbejderkoner har næppe haft mere end én ko, allerhøjest to køer – hvis nogen overhovedet – og er det i begyndelsen af 1800-tallet, har den ikke givet meget plads om vinteren. Om sommeren, når koen/køerne var på græs, kunne der derimod nok være mælk at forarbejde til smør og ost, men mælkeforarbejdningen nævnes *ikke* som et sommerarbejde. Beskrivelsen af arbejdet optager derimod meget plads. De forskellige arbejdsopgaver er opstillet i skemaer. I skemaer kan der selvfølgelig ikke medtages nuancer. Det forekommer dog som om, at alle de mange arbejdsopgaver i langt højere grad svarer til gårdmandskonernes ansvarsområder. Ligeså for mændenes vedkommende. Kun få husmænd havde selv en hest. Det er karakteristisk for bogen, at man skriver om, hvad man tror man ved, og at »ofte« og »måske« er hyppigt anvendte ord. Der kunne nævnes en masse mere eller mindre betydningsfulde fejl som f.eks., at der ikke var overskud af arbejdskraft på landet i 1890'erne og at en tjenestepige ikke betragtedes som »lillepige« helt op til sit 19. år. Det er heller ikke korrekt, som det nævnes, at en barnefader kunne fralægge sig faderskabet ved ed op til 1812. Det kunne han faktisk helt op til 1965, hvor reglen blev afskaffet. Sidstnævnte fejl viser, at vilkårene for enlige kvinder, med hensyn til at få en mand udlagt som far, har været endnu vanskeligere, end det fremgår af bogen. Ellers er sympatien på kvindernes side. De mange fejl og den tydelige tendens i bogen skæmmer læsningen af de gode analyser af folkesagnene, der også er. En af bogens fortjenester er, at den gør opmærksom på, at det overnaturlige (til en vis grad) spiller en rolle i menneskers bevidsthed.

Bodil K. Hansen

Festskrift til Niels Oxenvad. Fynske Minder 1988. Redigeret af Finn Grandt-Nielsen og Torben Grøngaard Jeppesen. Odense Bys Museer 1988, 288 s., ill. Kr. 90,-

Fynske Minder hører traditionelt til det bedste inden for museernes produktion af årsskrifter. Gennemgående alsidigt p.g.a. de mange facetter i det odenseanske museumsbillede, godt udstyret og gennearbejdet med noter, litteraturhenvisninger og engelske eller tyske resumeer efter artiklerne. I den henseende er 1988-skriftet ingen undtagelse. Det særlige ligger i, at det foruden at være årsskrift tillige er festskrift for direktør for Odense Bys Museer, Niels Oxenvad i anledning af 60 års fødselsdag og mere end 25 års virke ved disse museer.

Der er flere artikler end normalt for årsskriftet, og sideantallet har kunnet udvides betydeligt ved eksterne bevillinger. Hertil kommer, at indholdet er »klippet« i mønstre, der dækker hovedpersonens faglige interessefelter. Det begynder allerede på forsiden, der prydes af Sonia Brandes papirklip a la H. C. Andersen, men med den ikke uvæsentlige forskel, at man øverst ser Niels Oxenvads glade profil og nedenunder og sideordnet H. C. Andersens og Carl Nielsens noget mere alvorlige profiler! Den underfundige og lune stil kan følges videre inde i bogen som en del af hyldesten og et bidrag til en venlig karakteristik af festens genstand.

En håndfuld korte bidrag præsenterer som indledning Niels Oxenvad som den både praktiske, initiativrige og fagligt engagerede museumsmand. Søren Møller fremhæver ham som lederen, der ikke har ladet det administrative skygge for det faglige, og Søren Sass, der var arkitekt ved Oxenvads store H. C. Andersen udstilling i Kina og Østen for nogle år siden, runder de indledende artikler af med at fremhæve Oxenvads sans for at forene moderne formidling med videnskabelighed. Om hans kultursyn siges det flot: »Han har klart set, at dansk kultur ikke kun er til pynt, men en slags samfundets vitaminer, som ikke kan undværes uden at meget andet visner eller vantrives« (s. 32).

Søren Sass' artikel danner forbindelsesled til de øvrige biografiske studier, først og fremmest om Odenses to berømted, H. C. Andersen og Carl Nielsen, hvis samlinger Oxenvad bestyrer. Derefter følger en vifte af artikler om forskellige sider af håndværk, kulturhistorie, bygnings- og museumshistorie, topografi og endelig arkæologi fra jernalder til middelalder. I mange tilfælde med velvalgte henvisninger til Niels Oxenvads skrifter eller til udvist tillid til omgivelsernes ideer (Henrik M. Jansen om Svendborg-udgravningerne, s. 217 ff.)

Den biografiske del bør man ikke forlade uden at have stiftet bekendtskab med Johan de Mylius' raffinerede parodi på den omsiggribende jagt på H. C. Andersens »rigtige« forældre. Er man stemt

for det seriøst mente, men bestemt også underholdende, er Jørgen Larsens afhandling om Carl Niensens arbejde med H. C. Andersen og »Amor« ved festlighederne i anledning af digterens 125 års fødselsdag i 1930 at anbefale.

Under den indtagende titel »Erindringens linned« følger Bodil Wieth-Knudsen et samarbejde om damask og drejl op med en fin artikel, hvor kvindeerindringer om det hvide linnedes røgt og pleje afslører, hvordan den materielle kultur spejler dyder og drømme hos begge køn.

Det museumshistoriske, som Niels Oxenvad bl.a. skrev om i Fynske Minder 1985, behandles i denne bog især i relation til landbygninger. Lederen af Frilandsmuseet i Sorgenfri, Peter Michelsen fortæller, hvordan og hvorfor de fynske gårde og huse så tidligt kom med på det københavnske museum. Artiklen indeholder tankevækkende betragtninger om repræsentativitet og museumsmiljøer fra 1920'erne til i dag.

Torben Grøngaard Jeppesen skriver spændende om kampen i 1930'erne for at redde den gamle »Væbnergård« i Dalby, ikke blot fra nedrivning, men også fra at komme til København eller et forkert sted hen på Fyn. Det var samtidig kampen for at få et fynsk frilandsmuseum, Den fynske Landsby, hvor gården i dag findes og bruges.

I nyere tid har gravemaskinerne ikke skånet Odense. Der er handlet, og vel også spildt fortidsspor, men ved nylige omlægninger af Odenses Rådhusplads, Flakhaven, blev der dog noget til arkæologerne. Endog såkaldte »luksushuller«, som graves alene til ære for dem. Hele forløbet kan man læse om i Finn Grandt-Nielsens og Jens Sørensens godt illustrerede og alment forståelige rapport. De skriftlige kilder har været tavse om byens centrale plads, men det er nu påvist, at den var der med brosten og tabte mønter for ca. 800 år siden, og at den er blevet bebygget på forskellig måde op igennem århundrederne.

Skulle man pege på mangler i skriftet, kunne det være herregårde og købstadshuse, men især savner man den traditionelle bibliografi over fødselarens arbejder. Det er dog ellers et harmonisk redigeret skrift med en stribe af veloplagede artikler, hvoraf kun få har kunnet nævnes her. Der er masser af vitaminer i bogen, og den er kultur til meget mere end pynt – for nu at (mis)bruge et tidligere gengivet citat.

Margit Mogensen

Poul Sverrild: Lysthusbeboerne – en forstad fødes. Hvidovre lokalhistoriske Arkiv. 1988. 144 s., ill. Kr. 100,-.

I den fornyede interesse for de hidtil så foragtede og historieløse forstæders historie og kulturhistorie (udtrykt i bl.a. oversigtsværker om forstæderne omkring København og Esbjerg) har Hvidovre lokalhistoriske Arkiv markeret sig iøjnefaldende med både film, artikler og nu en bog om de år, da »byen drog på landet«.

»Lysthusbeboerne« er først og fremmest en bog om den politiske konflikt, der naturligt måtte opstå, da en gammel bondekommune i løbet af 20 år fik halvdelen af sit areal udstykket til parceller. I starten kunne gårdejerflertallet i Hvidovre berolige sig selv med, at det blot var lysthuse, der ønskedes bygget. Men under indtryk af den stærke bolignød i slutningen af 1. verdenskrig og årene derefter flyttede mange familier permanent ind i lysthuse, ligesom de første helårs- og typehuse (»Phoenix«-træhusene 1925) begyndte at skyde op.

Sognerådet blev næsten taget på sengen – for selv om helårsbeboelsen i sig selv var ulovlig, viste det sig, at beboerne havde ret til både skolegang og valgret i Hvidovre. De nærige bønder prøvede alle mulige kneb, forhalede sagerne, ankede til ministerier og amtsråd, nægtede at modtage selvangivelser, prøvede at få Københavns kommune til at betale eller overtage ansvaret – men i det lange løb forgæves. Domme og anker gik alle sognerådet imod, nye skoler måtte bygges, og valgret gives – med det resultat, at socialdemokratiet, som repræsenterede den nye arbejder- og håndværkerbefolkning, vandt flertallet i 1926.

På mange måder minder konflikten om tilsvarende konflikter ved stationsbyernes fremvækst, og Poul Sverrild gør oversigtligt og levende rede for »krigens« forløb. Desværre var en lang række lokale sager, bl.a. politisager, kasseret, så forfatteren har især måttet støtte sig til arkivalier fra amt og stat, samt enkelte avisomtaler. Da bogens hovedinteresse ligger på det politiske, optræder beboernes dagligliv kun i form af nogle småpluk af erindringer allersidst i bogen, samt i det meget fine billedmateriale. Der redegøres heller ikke nærmere for, hvordan bosættelsen egentlig foregik og var organiseret – bortset fra nogle antydninger af, at udviklingen i høj grad var spekulant- og entreprenørstyret.

Efterhånden som flere studier af forstadsdannelsen omkring vore store og små byer i dette århundrede ser dagens lys, vil et billede af forskelle og ligheder, bl.a. tidsmæssige og geografiske, begynde at tegne sig. Derfor må man se frem til flere lokalundersøgelser, også i Hvidovre!

Peter Dragsbo

Folketællingen 1834, Søllerød Sogn. Udgivet af Byhistorisk Arkiv for Søllerød Kommune, 1986. Transskription og navnerogister ved Inger Hartby, 103 s. Kr. 35 for medlemmer, pensionister og studerende. Kr. 60 for ikke-medlemmer.

Med denne transskriberede udgave af folketællingen for Søllerød Sogn 1834 har den myreflittige Inger Hartby præsteret på kun ca. 1½ år at udgive sognets 3 ældste tællinger – i alt 260 sider! Og nøjagtigheden og omhyggeligheden er stadig lige stor. I sandhed en imponerende indsats.

Der er tale om en ord- og bogstavret transskription af tællingslisterne (kun erhvervsbetegnelserne er af forståelsesmæssige hensyn anført med nutidig ortografi), efterfulgt af et alfabetisk navnerogister. Opsætningen er klar og overskuelig, og registret, der anfører bopæl og husstandsnummer som indgang til transskriptionen, f.eks. »Nærum 6«, er i det store og hele enkelt at arbejde med. »I det store og hele«. Netop: Så længe det drejer sig om en klar, entydig henvisning, er der ingen problemer: F.eks. »Nærum 6«. Ved hjælp af indholdsfortegnelsen finder man lynhurtigt frem til Nærum s. 28ff.

Lidt mere problematisk bliver det ved eksempelvis henvisningen »Næsset 1« under navnet Jens Birnegaard (s. 69). Betegnelsen »Næsset« findes ganske vist i indholdsfortegnelsen – Næsset/Kaningaarden, s. 21–22 – men overskriften på s. 21 (d.v.s. overskriften anvendt i den originale tælling) er: »Den Deel af Virum District, der hører under Søllerød Sogn«, og først langt nede på siden optræder betegnelsen »Næsset« (og slet ikke i forbindelse med Jens Birnegaard).

Så længe man har hele den transskriberede tælling ved hånden, er det naturligvis ikke noget problem. Men tænker man sig – og det er efter min mening ikke utænkeligt – det alfabetiske register distribueret særskilt, er man vanskeligere stillet. Helt i stikken lades man ved navnerogistrets henvisninger til »Retraite«; det kræver et vist lokal-kendskab for at vide, at denne lokalitet – som vel at mærke ikke optræder i indholdsfortegnelsen – skal søges under »Skodsborg/Strandmøllen/Valkemøllen (Stampen)«: Eftersom stedbetegetnelsen »Retraite« optræder i indholdsfortegnelsen i de to tidligere udgivne tællinger, er det imidlertid nok mest sandsynligt, at der er tale om en forglemmelse i 1834-udgaven!

Spørgsmålet om henvisninger fra registre er i det hele taget meget væsentligt, navnlig når der er tale om selvstændige registre. Som et eksempel kan anføres et selvstændigt udgivet alfabetisk register til folketællingerne 1787, 1801, 1834 og 1845 for Bording Sogn (Hammerum Herred, Ringkøbing) – ved Iver Moslund, 1980. Henvisningerne her går på »sidetallet i folketællingen«. Men er grundlaget

det originale tællingsmateriale i Rigsarkivet, en fotokopi af ditto i det lokale arkiv eller måske en mikrofilm? En klar forringelse af anvendeligheden. Det omtalte register repræsenterer næsten »den mest sparsomme« navnerogisterform: Kun en aldersangivelse hjælper til en adskillelse af f.eks. de mange med navnet Chr. Jensen.

Jo flere variabler der medtages, des bedre. Men naturligvis er et enkelt udformet navnerogister bedre end slet intet register. Søllerød-udgavens register har flere variabler – naturligvis var jeg lige ved at sige – for det er et solidt og højt kvalificeret håndværk.

Erik Kann

Inger Støtt: »... og så tog vi til England. Skagboernes Englandsfiskeri 1921–1939«. Skagenstudier 1. Skagen Fortidsminder 1987. 48 s., ill. Kr. 78,-

I 1986–87 gennemførtes projektet Arbejdets og Hverdagens Historie i Skagen med støtte fra Arbejdsmarkedsnævnet for Nordjyllands Amt. Det første resultat foreligger nu i form af denne smukke lille bog, som er en citatmosaik hentet fra de fyre interviews, som er udført med ældre fiskere. Citaterne indrammes af korte men præcise indledninger, der giver en god fornemmelse af dette specielle fiskeris betydning og vilkår.

Baggrunden for Englandsfiskeriet var sammenbruddet på fiskemarkedet i Tyskland under inflationen i tyverne. Redningen for hele det nord- og vestjyske fiskeri blev at lande fangsterne i østengelske havne som Hull, Grimsby og Lowestoft. De lange rejser over Nordsøen medførte for alvor, at fiskeriet blev revet løs fra sin tilknytning til de kystnære farvande. Englandsfiskeriet var således et sidste vigtigt skridt for udviklingen af dansk højsøfiskeri. Samtidig betød fiskeriet dannelsen af et helt specielt dansk-svensk miljø særlig i Grimsby, hvor der for en generation eller mere blev knyttet kontakter af vidtrækkende betydning. For eksempel kom der impulser fra de vestsvenske anglo-amerikanske inspirerede vækkelser hjem til Skagen fra møder i Grimsby.

Englandsfiskeriet er en vigtig periode i dansk fiskerihistorie, som hermed har fået sin første behandling. Forhåbentlig følger andre initiativer op og beskriver dette kulturmøde i sin fulde bredde, som det blev oplevet i alle de jyske havnebyer, hvor det netop blev striden om Englandslicenser, som i 1934 medførte den første splittelse af fiskeriets organisation med oprettelsen af Vestjysk Fiskeriforening.

Poul Holm

Henning Hall: Ryttere Rak og Randersborgere. Udgivet af Randers Amts Historiske Samfund, 1986, 240 s., ill. Kr. 248,-.

Dette er så sandelig lokalhistorie med pomp og pragt! En overdådighed af illustrationer i en veltillrettet opsætning og det i en smuk indbinding. En sand bibliografisk nydelse. Der er ikke noget at sige til, at prisen er så høj, som tilfældet er. Midt i begejstringen kan måske prisen bekymre lidt, for hvad så med bogens udbredelse?

Det er først og fremmest befolkningen i Randers, bogen behandler – og som titlen angiver alle lag af befolkningen. Tidspæren er afgrænset til 1700-tallet, og i kronologisk orden bringes således afgrænsede glimt af periodens historie. I de fleste tilfælde tager de enkelte afsnit udgangspunkt i ét enkelt år, f.eks. s. 113–117 hvor det er sagen om et begravet barnelig fra 1761, der er anledningen. I enkelte tilfælde, f.eks. s. 57–61, er udgangspunktet mere bredt: »Rokoko og kinesier 1730–80«, og endelig har enkelte afsnit intet »tidsophæng«, f.eks. s. 6–7: »Så mange sjæle var der« – om byens størrelse, indbyggerantal osv.

Indholdsmæssigt er bogens afsnit stort set ens derved, at de alle tager deres udgangspunkt i en eller anden konkret begivenhed – et kongebesøg, en retssag, en ildebrand osv., osv. Men alligevel har afsnittene vidt forskellig karakter; Der er afsnit, som kun behandler én afgrænset episode, uden at trække én eneste mere generel linie op, f.eks. 145–147 om strid mellem Christen Jensen, væver, og hans hustru om hvad deres barn skulle døbes i 1769, medens andre afsnit ud fra den konkrete begivenhed trækker mere generelle linier om det konkrete emne op, f.eks. s. 113–117: »De bevovede kvindfolks forløbere 1761« hvor vi både hører om et barnelig, men også om jordemøderens net i bred almindelighed.

Placeringen af en mere almen behandling under ét bestemt årstal er indlysende nok problematisk: Er det i for høj grad den afgrænsede enkeltbegivenhed, der bestemmer den kronologiske placering af det almene eller er stofudvælgelsen rent faktisk foregået omvendt? Det er snarere de enkelte glimt, der tegnes i denne bog, end det er den sammenhængende historie. Men sammenhængen skitseres – eksempelvis i afsnittet s. 6: »Så mange sjæle var der«, i afsnittet s. 207: »Byen skifter ansigt« og afsnittet s. 228: »Indgangen til et nyt århundrede«. Sammenhængen skabes også ved, at flere emner behandles flere gange – således spørgsmålet om byens militære forlægninger.

Bogen skal nu heller ikke alene vurderes ud fra spørgsmålet om sammenhæng eller ej. For det er efter min mening slet ikke forfatterens primære sigte. Hvad er da det primære sigte? Ja – der er kun meget lidt herom i fororden:

»Uden sammenhæng, uden historiens vægtloder til at afveje nutiden med, ingen selvforståelse.

Lørevet fra traditionen bliver tilværelsen uden dybde. Men den, som oplever byens gamle strøg, det hældende bindingsværk, kirke og rådhus i det knapt nok bemærkede gadebillede som steder, hvor det er muligt at sige: Her skete det! vil med erindringens hjælp kunne fornemme, at »hver plet har fået stemmer«.

Det var i det mindste genfortællerens hensigt. Om det så må lykkes, er alene læserens afgørelse – og mulighed« (s. 5).

Dette, og bogens indhold i øvrigt naturligvis, viser, at det har været sigtet at levendegøre og aktualisere træk af byens historie ud fra genstande, gademiljøer osv. Dette er efter min mening lykkedes næsten til fulde. Bogens utroligt levende fortællerstil inspirerer endvidere til selv at gå videre – til selv at gå ud og opleve historien, til selv at komme på nærmeste hold af begivenhederne. Det er ikke en systematisk historisk byvandring, der lægges op til her, således som det f.eks. er beskrevet i tidsskriftet »Historie og Samtidsorientering«, bd. 4/1985, s. 416ff: Peter Dragsbo; »Bymiljøet i undervisningen«, eller således som det er gjort i publikationen: »Hammel Rundt. En byvandring« (1984). Men det er fortællerglæde, inspiration, levendegørelse, og alt sammen vel at mærke funderet i forfatterens indgående sagkundskab.

Bogen forudsætter et vist lokalkendskab, men der er sandelig også meget at hente for ikke-randrusianere.

Og så lige et par enkelte torne:

Generelt er bogens kildehenvisninger præcise, men for ofte forekommer billedtekster uden datering, f.eks. s. 15, 29, 87, enkelte billedtekster er uforståelige uden lokalkendskab, f.eks. s. 227, og endelig forekommer enkelte billeder helt overflødige, bogens sigte taget i betragtning: Således størkeren s. 54 i afsnittet om »Skammens dag« – om børnefødsler uden for ægteskab!!

Der er nok ikke basis for at få finansieret et sådant pragtværk ret mange steder, men selve bogens grundidé kan også sagtens – og bør måske også – praktiseres på et langt mere beskedent niveau! Men læs den nu selv – det er spændende fra først til sidst.

Erik Kann

Arne Gammelgaard: Fælles fremgang. Fra Hammelkanten 1875–1925, Akka. 1986, 143 s., ill. Kr. 118,-

»Fælles fremgang« er en fortsættelse af forfatterens bog om Hammel, »Grever og godtfolk« (anmeldt i Fortid og nutid XXXIV, 3, 1987 ss. 278–79). Intentionerne har været at skildre opbruddet fra o. 1880 frem til midten af 1920'erne med særlig vægt på de nye institutioner og foreninger. Konklusionen er, at man i 1925 kunne se tilbage på et halvt århundrede præget af fælles fremgang.

Ved Hammel ligger godset Frijsenborg, hjem for landets største godsejer – til 1896 Christian Emil Frijs, herefter Mogens Frijs. Den geografiske beliggenhed og funktionen som centrum for godset m.v. gav Hammel ganske særlige træk ikke ulig en stationsby længe før 1902, hvor banen til Århus blev færdig.

Centralt i bogen står kampen mellem Venstre og Højre. Den havde her sine helt specielle vilkår med godset så tæt på og en række dygtige højrefolk knyttet hertil. Gårdmændene tog efterhånden magten i Landbforeningen (1885) og sparekassen (1886–88), mens de stiftede en fremskridtsforening, som stod for den nye forsamlingsbygning (1886). Men Højre gav ikke helt fortabt. I 1905 stod det bag stiftelsen af Hammel Bank. Kulør på tilværelsen gav også stridighederne med birkedommeren, som naturligvis stod på Højres side, og som chikanerede modstanderne gennem retssager. For Venstre kom problemerne efterhånden fra en anden side, og socialdemokrater blev ekskluderet fra fremskridtsforeningen.

Forholdet til oplandet findes antydningssvis beskrevet. Håndværkerforeningen opfattede sig således som talerør for byen, men var ved et blive kvalt i sin egen succes – det kan være svært for ambitiøse foreninger at sige nej til medlemsansøgninger. Afholdsforeninger, sygeforening og arbejderforening havde i høj grad fælles medlemsskare. Beskrivelsen af foreningerne og kampen om dem er den bedste del af bogen.

Det har altid slået mig, hvordan (lands)byer knyttet til et gods har et ejendommeligt had/kærlighedsforhold til godset. Selvfølgelig er der praktiske grunde, men der findes også en underlig fascination, som kaninens der lammes af slangens blik. »Fælles fremgang« afspejler også dette ved, at 4 kapitler ud af 14 direkte handler om godset – og dele af de andre indirekte. Det ville være meget spændende med en beskrivelse af forholdet mellem gods og by, men desværre er den ikke særligt dybtgående. Hver ting bliver behandlet for sig. Kapitlerne virker noget påklustrede, navnlig er et kapitel om Karen Blixens ophold irrelevant. Der er lange beskrivelser af bryllupper og begravelser. Skildringen af Mogens Frijs som politiker bringer dog den interessante nyhed til righistorien, at Mogens Frijs under 1. verdenskrig »spillede en vigtig rolle som formidler mellem partierne især i samarbejde med de radikale Edvard Brandes og Viggo Hørup« (s. 135). Hidtil har de fleste ment, at med Viggo Hørups død i 1902 ophørte dennes politiske arbejde.

Til beskrivelsen af Hammel hører også kapitler om sundhedsvæsen, skolevæsen og den politiske beslutning om Hammel-banen. De indeholder sikkert spændende oplysninger for den lokale, men er meget præget af institutionernes egen synsvinkel.

Bogens styrke er som nævnt den udmærkede beskrivelse af foreningslivet. Kapitlerne om herregårdslivet kan også have interesse for herre-

gårdslivets kulturhistorie. Problemet med bogen er, at den ikke ser tingene i sammenhænge. Bortset fra en kort indledning får læseren intet indtryk af Hammels størrelse, struktur eller udvikling. Det eneste kort viser karakteristisk nok vejføringen fra Hammel til Frijsenborg. De omtalte begivenheder svæver i luften, og når de enkelte kapitler heller ikke altid støtter hinanden, lades læseren i stikken. Og det er ærgerligt, at man ikke får sat den udmærkede beskrivelse af foreningslivet i relief af byens sammensætning og udvikling.

Selve bogens udførelse er et eksempel for andre. De er gode illustrationer, de står fint. Tryk og opsætning er nydeligt.

Peter Korsgaard

Arne Rahbek Sørensen: Frederikshavn Sejlklub i 100 år. Bangsbomuseets forlag 1988. 96 s., ill. Kr. 150,-.

En smuk bog, godt produceret, med fine illustrationer, men med en løs, anekdotisk tekst. Når den anmeldes i dette tidsskrift, er det for at stille spørgsmålet om det involverede museums rolle. I dette tilfælde synes der ikke at være foregået nogen faglig redigering inden udgivelsen. Som teksten står nu, har den alene entusiasternes interesse, men forfatteren demonstrerer viden om forhold, som kunne have givet bogen værdi for bredere kredse, hvis han var blevet opfordret til at skrive mere om dem. F.eks. den sociale og kulturelle baggrund for klubbens første år, den brede sociale rekruttering under 2. Verdenskrig, eller f.eks. ungdomsarbejdets fremgang efter 1960.

Jubilæumsbøger har en selvbegrundet værdi. Men hvis de kulturhistoriske institutioner skal udgive dem, må det være rimeligt, at de ser chancen for at fremme ikke blot jubelen, men også den kulturhistoriske sag.

Poul Holm

Danmarks Kirker. Århus Amt. Hft. 30–31, s. 2713–2868, 1987, ill., hft. Red. Kjeld de Fine Licht, Vibeke Micelsen og Niels Jørgen Poulsen. Nationalmuseet på Poul Kristensens Forlag. Kr. 110,-.

Med dette dobbeltheft slutter Danmarks Kirker publiceringen af kirkerne i det tidl. Århus Amt. Det næste østjyske amt bliver Gl. Skanderborg. Poul Kristensens Forlag, Herning har overtaget udgivelserne efter Nationalmuseet, men det har intet ændret ved værkets høje standard.

Hefet behandler Falling, Gosmer, Halling, Gylling og Alrø kirker samt kirkeinventar, som formodes at stamme fra kirker i Århus Amts søndre del.

Selv med så få monumenter præsenteres et væsentligt stof til belysning af landets almindelige kirkebygningshistorie. Både Falling og Gylling kirker har således bevaret nogle af de såkaldte stenhuggerfelter. Felterne har i de senere år tiltrukket sig øget opmærksomhed, og en nærmere undersøgelse af disse mærker på de jyske granitkirker kunne måske forklare forhold omkring opførelsen, som ikke tidligere har været belyst. – Det Schack-Rathlouske gravkapel ved Gosmer kirke er et typisk vidnesbyrd om en godsejerslægts anvendelse af sin kirke og udvidelse med en klassicistisk tilbygning. Arkitekt G. Tvedes ombygning af den samme kirke i 1860'erne repræsenterer den historiske holdning til den romanske stil og er en parallel til arbejdet med Viborg domkirke.

At det stadigt må være vanskeligt at styre farveillustrationerne kan iagttages ved at foretage en sammenligning af omslagsmotivet og det samme motiv inde i selve bogen. Måske burde man overveje at reservere de kostbare farvesider til væsentligere genstande, der ikke før har været publiceret.

Peter Bondesen.

Søren Frederiksen: Hjuldampere og havnebro. Om landingsbroen i Hjerting. Esbjerg Byhistoriske Arkiv. 1988. 109 s. ill. Kr. 148,-.

Ti års lokalhistorie, en flig af Danmarkshistorien, forhåbninger og bristede forhåbninger handler denne bog om: Landingsbroen i Hjerting. En strandpromenade er i dag det eneste synlige minde om drømmen Hjerting som Jyllands havneby mod vest.

Allerede i 1700-tallet havde der været røster fremme om at gøre Hjerting til købstad. Byen var et vigtigt ladested på Vestkysten, og stranden (reden) tjente især som udskibningssted for korn. Da den engelske korn- og kvægtold lempedes i 1800-tallet, fornyedes bestræbelserne på at forbedre eksportmulighederne. Kvæget blev almindeligvis udført fra Hamborg, Bremen eller Tønning. De jyske kvægopdrættere ville gerne spare mellemhandlervancen til tyskerne, og de ville også gerne have et nærmere afskibningssted end Hertugdømmerne, da kvæget tabte meget i vægt under den lange vandring til Hamborg. En havn på Vestkysten ville løse begge problemer.

Da det første dampskib ankrede op ud for Hjerting red i 1847, skete indladningen via lokale fiskerbåde og en kastebro af bjælker og brædder. Ved udladning af kreaturerne blev de trukket om bord ved hjælp af seler. Halvanden dag tog det at bringe 105 kreaturer, 25 svin, 16 får og nogle partier smør, fedt, æg og flæsk om bord. Fortjenesten ved den første tur blev tilfredsstillende, men der var almindelig enighed om, at en mole, stensætning eller bro stærkt ville lette fremtidige udskibninger. Statslige undersøgelser af økonomisk og teknisk art førte imidlertid ikke til noget. Kvægeks-

porten fortsatte imidlertid på trods af de vanskelige afskibningsforhold i 1848, men blev derefter reduceret kraftigt i 1849. Hvorfor sælge kvæg til England, når såvel danske som tyske tropper var aftagere. Den danske stat ville ikke skade producenterens interesse.

I 1851 indkaldte en række prominente beboere i Hjerting-området til offentligt møde med henblik på at oprette et A/S til anlæggelse af en landingsbro. Det lykkedes at få staten til at deltage som den største aktionær, et lille vidnesbyrd om den principielt positive holdning til den dansk-engelske samhandel. I omegnen var landmænd og møllere de største aktionærer. Byggeriet gik i gang i 1851, og den 6. april 1852 anløb den første damper, der nød godt af det nye, omend stadig ufuldendte anlæg.

Allerede under byggeriets første vinter led broen skade ved storm og søgang, og disse naturkræfter, kombineret med ismasser, kostede broen dens endeligt den 17. januar 1862. I de ti år, broen eksisterede, havde skader i vintermånederne været årligt tilbagevendende. Hjertings bedste år var 1855–57, hvor den samlede udgående skibsfart var på 152, 155 og 157 skibe. Med vedtagelsen af loven om bygningen af Esbjerg havn i 1868, blev der sat endelig stopper for Hjertings havnedrøm.

Hvorfor gik det galt? I forhold til naturkræfterne må man konstatere, at der var for få og små ressourcer lokalt til at trodse Vestkysten. Men hertil kommer, at en af initiativtagerne til landingsbroen, C. M. Poulsen, i 1851 forlod Hjerting. Fra 1854 blev han ansat i jernbaneselskabet Flensborg-Tønning, hvortil også den engelske jernbanekonge Peto knyttedes. Denne jernbane styrkede Tønningens position som Danmarks eksporthavn mod vest. Samtidig var Peto ejer af jernbanen Lowestoft-London og medejer af dampskibsselskabet, der varetog forbindelsen Danmark-England. Han havde derfor stor indflydelse på hvilke dampskibe, der sejlede hvor. Først efter tabet af Sønderjylland i 1864, blev der udarbejdet planer for en jernbane til Vestkysten (Vamdrup-Strandby). At det blev Strandby og ikke Hjerting, der fik havnen, betegner bogens forfatter som lidt af en tilfældighed, måske af kærlighed til sin landingsbro. De tekniske eksperter pegede ikke entydigt på Esbjerg som stedet for havnen, også Hjerting var inde i billedet, men som bekendt gik Esbjerg af med sejren.

Bogen, der er det første produkt fra en studiekreds i lokalhistorie under Folkeuniversitetet, må karakteriseres som vellykket. Den er velskrevet og letlæst med flere gode citater, og er forsynet med korte biografier af personkredsen om broen, kildefortegnelse og noter. Illustrationerne består af kort, skitser og rekonstruktioner af broens opbygning og en del avisgenngivelser fra samtiden.

Helle Askgaard

Peter Kier: Atlas over Øster Løgum Sogn. Udgivet ved Tage Morsing. Historiske Skrifter for Sønderjylland nr. 65. Aabenraa 1987, 129 s., ill. Kr. 400,-

Indtil oprettelsen af sogneforstanderskaberne 1841 var præsterne sognenes formelle overhoved og statsmagtens repræsentant. Da regeringen, landhusholdningsselskabet m.fl. fra slutningen af 1700-årene på mangfoldige måder gik i gang med at kortlægge og beskrive landet, dets befolkning og ressourcer, var det i høj grad præsterne, man udspurgte og henvendte sig til. Det kan derfor ikke undre, at nogle af tidens præster følte trang til selv at foretage et lokalt beskrivelsesarbejde. Blandt disse har Peter Kier, præst i det sønderjyske sogn Øster Løgum 1802–1834, leveret et af de grundigste resultater til eftertiden.

Gennem mange år samlede han stof til lokaltopografien »Østerlygum Sogn – kort beskrevet ved P. Kier – i Aarene 1820, 1821 og 1822« samt »Østerlygum Sogns Annaler, I-X«. Uddrag af disse værker, som fortsat er i privateje hos efterkommere i sognet, er blevet udgivet i Sønderjysk Månedsskrift og Årbøger i uddrag. Men først nu udgives helheden med Peter Kiers mange udførlige kort og prospekter af Tage Morsing, fhv. præst i Øster Løgum.

Kiers direkte inspiration til en kortlægning af sit sogn var, iflg. Tage Morsing, dels udgivelsen af Videnskabernes Selskabs kort, dels opmålingen af sognet i anledning af udskiftningen i 1780'erne, som Kier selv havde oplevet som dreng, og som længe havde givet ham lyst til at være landmåler. Derudover var målet med det omfattende arbejde for Kier »sand oplysning«, og i indledningen til værket skriver han nogle kloge og også i dag gyldige ord om lokal- og righistori:

»... netop historien er os vedkommende og nyttig. Uden den ville vi i forhold til »tiden« famle rundt i mørke, ligesom vi uden viden om jorden og kendskab til verdensrummets opbygning bestandig ville fare vild i rummet«. Og her betoner han igen, at især viden om lokalsamfundet er vigtig, fordi man ved at lytte med opmærksomhed til det nære eksempel vil kunne formode bedre om fremtiden – ikke »den dannede verden«, men desto mere »den jævne mand!«

Derefter går han til værket med mottoerne: »Vær forsigtig« og »Gør arbejde med smag!« Han er klar over, at han skriver om sine egne, men undlader dog hverken negative eller positive kommentarer som f.eks., at mange af sognebørnene er »gerrige og underfundige« eller at visse gårde er slette på grund af beboernes uduelighed. Men om en anden landsby erklærer han: »Man kunde have lyst at boe der!«

Først og fremmest er beskrivelserne og de tilhørende illustrationer og kort af interesse som samtidige vidnesbyrd om et kulturlandskab i for-

andring. Størstedelen af sognet var nyligt udskiftet, og det landskab, som aftegner sig på kortene, er et nydannet kobbellandskab med levende hegn. En enkelt af landsbyerne var dog endnu uudskiftet og beskrives med byled og åben mark. Om landsbyerne roser han de mange nye grundmurede gårde fra omkring 1800 og synes, at byen Genner er »styg« på grund af de mange bindingsværks- og bulhuse. Endvidere beskriver han sognets mange bierhverv – småskibsfart med tørv og træ til Als, Ærø og Fyn, voddragning efter sild, fremstilling af ler og tekstiler til salg, helt til Fyn og til »Kloster Marked« mm.

På baggrund af den almindelige flid og de samtidige dårlige tider finder han det uretfærdigt, at magthaverne både øger skatterne og ringeagter »folket« for mangel på overdådighed og pragt. Peter Kier havde et ikke dårligt blik for samfundets klassesdeling!

Tage Morsing og Landsarkivet for Sønderjylland har med udgivelsen af det flotte værk, med de fornemme farvegengivelser af Kiers kort og billeder, ydet en stor og fortjenstfuld indsats. Skulle man komme med en kritisk bemærkning, skulle det være, at udgivelsen i meget høj grad koncentrerer sig om at være en fin *kildeudgave*, og derfor i mindre grad er brugbar som *atlas*. Et historisk atlasarbejde kræver nemlig, at brugeren er i stand til at sammenligne de topografiske forhold i tid og rum – og her er man lad i stikken i Øster Løgum-atlasset. Kun et enkelt sted gengives Peter Kiers kort over hele sognet sammen med Johs. Meyers kort fra 1641 og et helt moderne målebordsblad, men begge de sidste er for småt gengivne til, at man kan sammenligne detaljerne. Allerbedst ville det have været, om Kiers fine ejerlavs- og markkort hver især havde kunne sammenlignes med f.eks. de fine og meget detaljerede tyske kort fra 1880'erne og de danske målebordsblade fra efter genforeningen. Derved kunne man for alvor have studeret brud og kontinuiteter i det sønderjyske kulturlandskab, som i de sidste 25 år er blevet stærkt forandret. Men det ville naturligvis have gjort publikationen mere omfangsrig.

Peter Dragsbo